

PAPER DETAILS

TITLE: Dini-Felsefi Temelleri Isiginda Farabi'nin Ütopyasi

AUTHORS: Hasan AYDIN

PAGES: 123-150

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/179756>

DİNÎ-FELSEFÎ TEMELLERİ IŞIĞINDA FÂRÂBÎ'NİN EĞİTİM ÜTOPYASI

- The Educational Utopia of Abu Nasr al-Farabi'nin the Light of Religious and Philosophical Foundations –

Yrd. Doç. Dr. Hasan AYDIN

OMÜ Eğitim Fakültesi

haydin@omu.edu.tr

Abstract: *In recent years, modern researchers, both in the West and the East, have been paying a great deal of attention to Farabi's philosophy and philosophical views. However, they have more interested in the logical, political and metaphysical views and neglected his educational concepts, aims and his educational utopia. Nonetheless, education is one of the most important individual and social phenomena in al-Farabi's philosophical system, especially in political views. The aim of this article is to analyze the education, educational concepts, methods, aims and educational utopia of Turkish-Muslim philosopher Abu Nasr al-Farabi, known as Alfarabius or Avennasar in medieval Europe.*

Key Words: *Philosophy of al-Farabi, educational theory of al-Farabi, the aims of education, learning, politics, knowledge.*

Giriş:

Fârâbî¹ (872-950), Türk-İslam dünyasının yetiştirdiği seçkin filozoflardan birisidir ve gerek Doğu'da gerekse Batı'da, daha çok siyaset felsefecisi olarak ünlenmiştir. Bu nedensiz değildir; çünkü Fârâbî'nin en önemli yapıtları, temel sorun olarak ideal devleti/toplumu konu edinmektedir. Bu, Fârâbî'nin döneminde tartışılan ontoloji, mantık, epistemoloji, ahlak, estetik vb. konuları tartışma konusu edinmediği anlamına gelmemektedir. Kuşkusuz o, döneminde tartışma konusu edilen hemen tüm felsefî sorunlara eğilmiş, hatta mantık alanında yazdığı yapıtlar

¹ Burada tartışma konusu yaptığımız, “Dinî-Felsefî Temelleri Işığında Fârâbî'nin Eğitim Ütopyası” aslında popüler bir bilim dergisi olan Bilim ve Gelecek'te **Fârâbî'nin Erdemli Kent'inde Eğitim**, (sayı: 36, İstanbul 2006, s. 68-78) başlığıyla yayımlanmış bir yazıma dayanmaktadır. Ancak oradaki çözümleme, popüler bir derginin sınırları içinde tutulmuş olmakla birlikte, buradaki tartışmada, konu daha ayrıntılı olarak ele alınmış, referanslar genişletilmiş ve çözümlemelerde Fârâbî'nin konuya eğildiği hemen tüm yapıtlara gönderme yapılmaya çalışılmıştır.

nedeniyle ilk öğretmen olarak nitelenen Aristoteles'in ardılı olarak ikinci öğretmen (*el-mu'allimü's-sânî*) ünvanını almış bir düşünürdür. Ancak insanı, bağlı bulunduğu Aristotelesçi geleneğe uyarak '*toplumsal ve siyasal bir varlık*' olarak niteleyen Fârâbî'nin, tüm insansal etkinlikler, toplumsal bir bağlamda gerçekleştiği için, ana çatı olarak ideal devleti/toplumu aldığı ve diğer tartışmalarını önemli ölçüde, ideal devlette/toplumda olması gerekene yönlendirdiğini söylemek olasıdır. Bu, felsefî düşüncenin doğasına da uygundur; çünkü felsefe var olanla yetinmeyip, tartıştığı konularda olması gerekene yönelen bir düşünsel etkinliktir. Kaldı ki Fârâbî, ideal devleti/toplumu tasarladığı *Mebâdîü ârâi ehli'l-medîneti'l-fâzıla* (Erdemli Kent Üyelerinin Görüşlerinin İlkeleri), *es-Siyâsetü'l-medeniyye* (Kent Yönetimi) ve ideal devlette/toplumda elde edilmesini arzuladığı mutluluğu betimlemek için kaleme aldığı *Tahsilü's-sa'âde* (Mutluluğu Kazanma) gibi yapıtlarında, doğrudan ideal devlette/toplumla ilgili olmayan yapıtlarında tartışma konusu ettiği pek çok sorunu ele almakta ve tartışmaktadır. Kuşkusuz, ideal devletin/toplumun belli bir ontolojik, epistemolojik, mantık, estetik, etik vb. anlayışı içerdiği gibi, belli bir eğitim anlayışını da içermesi kaçınılmazdır. Çünkü eğitim, ideal devletin/toplumun varlığının ve sürekliliğinin sağlanmasının ve ideal devletin/toplumun üyelerine, orada olması arzulanan ontolojik, epistemolojik, estetik, dinsel, etik vb. anlayışların kazandırılmasının en temel yoludur.

Bu makalenin amacı, Fârâbî'nin, erdemli kent (*el-medînetü'l-fâzıla*) diye adlandırdığı ideal devleti/toplumu için tasarladığı eğitim anlayışını, bir diğer deyişle eğitim ütopyasını, dinî-felsefî temelleri ışığında '*eğitime yüklediği bireysel ve toplumsal işlevler, eğitim ve öğretimin neliğine bakışı, dinî-felsefî eğitim-öğretim konusunda önerdiği yöntemler ve eğitimin hedefine ulaşması için belirlediği eğitim programı ve dinî-felsefî eğitimden beklentileri*' açısından ele almak ve mantıksal sonuçlarıyla birlikte ortaya koymaktır.

1. Eğitim-Öğretimin Bireysel ve Toplumsal İşlevleri:

Türk-İslam filozofu olarak Fârâbî, eğitim-öğretime ilişkin özel bir yapıt kaleme almamıştır; bununla birlikte, onun yapıtları incelendiğinde, genel felsefesine ve ideal devlet/toplum tasarımına uygun olarak, dağınık bir biçimde de olsa, yapıtlarının çeşitli pasajlarında, yeri geldikçe eğitim-öğretime değinildiği görülür. Onun çeşitli yapıtlarında parçalı olarak bulunan eğitim-öğretime ilişkin görüşleri, eğitim-öğretime yönelik pek çok kavramsal tanımlamalar barındırdığı gibi, dinî ve felsefî eğitime ilişkin belli bir eğitim felsefesi anlayışını da içermektedir ve bu

felsefî anlayış, onun toplum/devlet felsefesinin bir uzantısı görünümündedir. Çünkü eğitim-öğretim, Fârâbî'nin felsefî sisteminde en temel toplumsal olgular arasındadır ve onların pek çok bireysel ve toplumsal işlevi bulunmaktadır.² Bu işlevleri ve onların ideal devlet/toplumla ilişkisini kavrayabilmek için ayrı ayrı ele almak gerekmektedir.

a-) İnsanı Mükemmelleştirmek ve Mutluluğu Elde Etmesini Sağlamak:

Fârâbî'ye göre, genel olarak eğitim-öğretim, insan nefsiyle ilgilidir ve birey onun sayesinde, daha erken yaşlardan itibaren ideal devletin/toplumun bir üyesi olmaya hazırlanır; yetenekleri onun sayesinde gelişir ve mükemmelleşir, yaratılış amacına onun sayesinde ulaşır. Ona göre, eğitsel ekinliklerin tümü, Ammar al-Talbî'nin deyişiyle, *'belli bir zaman diliminde ve belli kültürde, insanın belli değerleri, bilgileri ve pratik becerileri kazanması'*³ olarak özetlenebilir. Bu açıdan, eğitim-öğretimin en temel işlevi, ideal devletin/toplumun bir üyesi olmak için insanın mükemmelleşmesini sağlamaktır; onca insan, bu amaç için yaratılmıştır.⁴ Zira Fârâbî'ye göre, insanlığın dünyadaki varlık amacı, en yüksek iyiyi ve en mükemmeli ifade eden mutluluğu kazanmaktır. Onca bu mutluluk, belli bir toplumsal bağlamda, kuramsal, eylemsel, düşünsel erdemleri ve eylemsel sanatları kazanmakla ilgilidir. O, şöyle demektedir:

Milletlerde ve şehirlerde, ortaya çıktığında, bu dünyada mutluluğun öte dünya da ise en yüksek mutluluğun elde edildiği insansal nesneler dört türdür: Kuramsal erdemler, düşünsel erdemler, ahlaksal erdemler ve eylemsel sanatlar.⁵

Fârâbî'nin genel felsefesinin ve özellikle eğitim-öğretimin en temel amacı olarak gördüğü ve dört tür erdemi elde etmekle ilişkilendirdiği mutluluk nedir? Bunu herkes elde edebilir mi?

² Bkz. Ammar al-Talbî, **al-Farabi**, The Quarterly Review of Comparative Education, Unesco: Bureau of Education, vol. XXIII, no. 1/2, Paris 1993, s. 354 vd.; Mehmet Dağ-Hıfzırahman R. Öymen, **İslâm Eğitim Tarihi**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1974, s. 26 vd.; Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi (M. Ö. 1000-M. S. 2009)**, PegemA Yayınları, Ankara 2009, s. 23 vd.; Gülnihal Küken, **Ortaçağda Eğitim Felsefesi**, Alfa Yayınları, İstanbul 2001, s. 233 vd..

³ Bkz. Ammar al-Talbî, **al-Farabi**, s. 354.

⁴ Fârâbî, **es-Siyâsetü'l-medeniyye**, Beyrut 1995, s. 86; Fârâbî, **es-Siyâsetü'l-medeniyye**, çeviren: Mehmet Aydın ve diğerleri, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1980, s.40.

⁵ Fârâbî, **et-Tahsîlü's-sa'âde**, Beyrut 1995, s. 25; Fârâbî, **Mutluluğu Kazanma**, Fârâbî'nin Üç Eseri, çeviren: Hüseyin Ataya, AÜİF Yayınları, Ankara, 1974, s. 3.

Fârâbî, mutluluğu, ‘*salt iyilik olarak tanımlar*’⁶ ve onun başarılması ve elde edilmesi için yararlı olan her şeyi iyi olarak görür. Ancak bu iyilik, onların özünden değil, mutluluk için yararlı olmalarındandır. Herhangi bir şekilde mutluluğa giden yolu tıkayan her şey ise salt kötülüktür.⁷ Onca, mutluluğun elde edilmesinde yararlı olan iyilik ya doğal ya da iradîdir. Aynı durum kötülük için de geçerlidir. Doğal olanlar, tabîî etmenlerden ve göksel nedenlerden kaynaklanmaktadır. İradî iyilik ve kötülük ise insan nefsiyle ilgilidir ve insandan kaynaklanır; çünkü iradî iyilik ve kötülük doğrudan insan ve yetileriyle ilişkilidir.⁸ Fârâbî, iradî iyiliği ve kötülüğü kendisi ile ilişkilendirdiği insan nefsinin, kuramsal, eylemsel, arzu, hayal ve duyum güçlerine sahip olduğunu söyler. Onca, yalnız insanın düşüneceği ve bilincinde olacağı mutluluk, kuramsal düşünme gücüyle yani akılla bilinir. Ancak bu diğer yetilerin işbirliğini gerektirir. Nitekim onca insan, kuramsal yetisiyle mutluluğu bilir, arzu yetisiyle onu ister, eylemsel gücüyle onu elde etmek için gerekeni yapar, arzu gücünün araçlarını kullanarak, düşünme gücü tarafından ortaya çıkarılmış eylemleri gerçekleştirir. Bu süreçte, duyum ve hayal güçleri mutluluğu kazanması için gerekli eylemleri elde etmede düşünme gücüne yardımcı olur ve ona boyun eğer. İşte ancak bu takdirde, insandan meydana gelen her şey bütünüyle iyi olur.⁹ Fârâbî kuramsal yetiye sahip olmanın ve diğer yetilerin ona boyun eğmesinin mutluluğun önemli bir koşulu olduğunu söylemekle birlikte, bunu yeterli görmemektedir. Ona göre kuramsal yeti, yani akıl, mutluluğun sadece aracıdır; oysa mutluluğun kazanılması, kuramsal bilgileri ifade eden akılsalların elde edilmesiyle ilişkilidir.¹⁰ Fârâbî’ye göre, aklın, mutluluğa ileten kuramsal bilgiyi, yani akılsalları elde etmesi iki yönlü bir işlemdir.

İlk yönü, iç ve dış duyularla, maddedeki biçimlerin/suretlerin, maddî ilişkilerden bir ölçüde soyutlanmasını temel alır.

⁶ Bkz. Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, Ar. s. 79; Tr. s. 39.

⁷ Bkz. Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, Ar. s. 79; Tr. s. 39.

⁸ Bkz. Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, Ar. s. 79; Tr. s. 39.

⁹ Bkz. Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, Ar. s. 80; Tr. s.39.

¹⁰ Bkz. Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, Ar. s. 81-82; Tr. s.40.

İkinci yön ise, duyusal yetilerden hayal gücüne, oradan da insan aklına ulaşan bulanık izlenimlerin yani biçimlerin/suretlerin, güneş ışığının nesneleri aydınlatması gibi, metafizik bir ilke olan etkin akıl aracılığıyla aydınlatılmasıdır.¹¹

Etkin aklın anılan aydınlatma işlemiyle kuramsal bilginin temeli olan biçimler/suretler, maddesel ilintilerden tümüyle soyutlanır ve akılsallara dönüşür. Etkin akıl aracılığıyla bulanıklıktan sıyrılan biçimler/suretler, kuramsal bilginin aslı ögesi olan akılsallara dönüşürken, insan aklı da gizillikten edimselliğe geçer. İnsan aklının, gizillikten edimselliğe geçişi, Fârâbî'ye göre belli bir mutluluk anına işaret eder. Ancak onca bu mutluluk, insanın sonul mutluluğu değildir; çünkü söz konusu edimsellik durumu gelip geçicidir ve anlıktır. Bunun nedeni, etkin aklın, sürekli olarak insan aklını aydınlatmamasıdır. Etkin akıl, sadece duyusal aşamalardan geçen bulanık biçimler/suretler akla ulaşınca aydınlatma işlevi görür. Buna rağmen, etkin akılla ilişki kurmak, sonul mutluluk olan nefsin ölümsüzlüğüne aralanan bir kapıdır. Fakat burada Fârâbî adına sorulması gereken önemli bir soru vardır. Eğitim-öğretimin ulaştırması beklenen mutluluk, etkin akılla ilişki kurulmasına bağlı olduğuna göre, acaba bunu herkes gerçekleştirebilir mi?

Fârâbî bu konuda, insanların doğasına işaret ederek çok umutlu olmayan bir tablo çizmektedir. Bu açıdan onun anılan soruya verdiği yanıtı kendi söyleminden dinlemekte yarar vardır:

İnsanın varoluşundan amaç, mutluluğu elde etmesi ve mutluluk da, mümkün varlıkların kabul edecekleri son yetkinlik olunca, bu mutluluğun nasıl elde edileceğinin belirtilmesi gerekir. Bu da ancak, ilk bilgileri oluşturan ilk düşünürlerin etkin akıl tarafından insana verilmesiyle mümkün olur. Bununla birlikte her insan, bu ilk düşünürleri alma yatkınlığında yaratılmamıştır; çünkü her insan yaratılışı gereği, eşit olmayan güçler ve farklı hazırlıklara sahiptir. İnsanlardan bazıları, yaratılışları gereği ilk düşünürlerin hiç birini almaya yatkın değildir. Bazıları ise, söz gelimi deliler, onları olduklarından başka türlü kabul ederler. Bazıları ise, nasıl ise öyle kabul ederler. İşte bunların insansal yaratılışları sağlıklıdır ve başkalarının değil, yalnızca bunların gerçek mutluluğu elde etmeleri mümkündür.¹²

¹¹ Bkz. Fârâbî, **es-Siyâsetü'l-medeniyye**, Ar. s. 23 ve 27-28; Tr. s. 2 ve 5; Fârâbî, **Mebâdiü ârâi ehli'l-medîneti'l-fâzıla**, Beyrut 1995, s. 96-99; Fârâbî, **el-Medinetü'l-fâzıla**, çeviren: Nafiz Danışman, MEB Yayınları, İstanbul 1990, s. 66-69.

¹² Fârâbî, **es-Siyâsetü'l-medeniyye**, Ar. s. 81-82; Tr. s. 40-41.

Fârâbî, insanların yaratılışça farklılıkları¹³ üzerine söylediklerini, her insanın mutluluğun ne olduğunu ve bu konuda neler yapması gerektiğini kendi başına bilmeyeceği söylemiyle bütünleştirir ve ‘*insanların bu amaç için bir öğretmene (mu’allim) ve kılavuza (mürşid) ihtiyacı vardır*’¹⁴ der. Onca, bazı insanların kılavuzluğa az ihtiyacı olduğu halde, bazılarının daha çok ihtiyacı vardır. Çünkü yaratılışı sağlıklı olmayanlar, mutluluğu dünyevi hazlar, tutkular, aldatıcı, sanısal mutlulukta aramaktadırlar. Oysa gerçek mutluluk, sürekli olduğu için gelip geçici olan maddî hazlara bağlanamaz. Şu halde, insanlara güçleri oranında, gerçek mutluluğu öğretecek, onları öte dünyada ulaşacakları sonsuz mutluluğu elde etmeleri konusunda yol gösterecek öğretmen (*mu’allim*) ve kılavuzlar (*mürşid*) gerekmektedir.¹⁵ İnsanların gücü oranında mutluluğu elde etmelerine yardımcı olacak öğretmenler ve kılavuzlar kimlerdir? Onlar nasıl yetişmektedir? Bu sorulara yanıt bulabilmek için, Fârâbî’nin toplumsal liderlik anlayışını irdelemek gerekmektedir.

¹³ Burada Fârâbî’nin insan anlayışına kabaca değinmek gerekmektedir. Onca insan kadın ve erkek olarak cinsiyet açısından ikiye ayrılır. Bu farkı yaratan cinsel uzuvdur; ancak farklılık bundan ibaret değildir. Erkek ve kadın, cinsel uzuv dışında bedensel açıdan ortak olsalar da, müşterek bulundukları uzuvlar, erkeklerde daha sıcaktır. Hareket ve çalışma organları erkeklerde daha kuvvetlidir. Fakat öfke ve şiddet gibi kuvvet ifade eden ruhsal durumlar kadında daha silik, erkeklerde daha kabarıktır; buna karşın, başkasına acıma ve acınma gibi zaaf ifade eden hususiyetler, kadınlarda daha kabarık, erkeklerde daha siliktir. Fârâbî, insanları düşünme ve ahlaki eğilim açısından da sınıflandırır. Milay Köktürk onun bu sınıflamasını ana hatlarıyla şu biçimde ortaya koyar:

a-) Basit İnsan: Bu kategoriye giren insanlar, sağlam bir zihin yapısına, kuramsal akla sahiptirler. Ancak yeterli deneyimleri yoktur ve bu yüzden basit sayılırlar.

b-) Şaşkın İnsan: Bunlar tutumları, toplumun genel kanaatlere aykırı olan insanlardır.

c-) Ahmak İnsan: Zihin yapısı tutarlı, yaşam olaylarında tecrübeli, amaçlarını zihinsel planda belirlemiş olsalar bile, kararlarında yanılğı içerisindedirler. Bunların davranışlarındaki amacı doğru, fakat seçimleri yanlıştır.

d-) Mutedil İnsan: Olumlu ya da olumsuz nitelikleri aşırı uç davranışların ortasında olan insanlardır. Onların istek ve eylemleri, sadece gerektiği kadardır. Bunu, kendilerini zorlayarak değil, doğal bir durum olarak yaparlar. Bkz. Milay Köktürk, **Fârâbî’de Psikoloji**, PAÜ. Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı: 2, 1997, s. 63.

¹⁴ Fârâbî, **es-Siyâsetü’l-medeniyye**, Ar. s. 86-87; Tr. s. 43-44.

¹⁵ Bkz. Hasan Aydın, **Fârâbî’nin Mutluluk Kuramı ve Kültürel Sonuçları**, Bilim ve Gelecek Dergisi, Sayı: 100, İstanbul 2002, s. 79-81.

b-) İdeal Topluma Lider Yetiştirmek:

Fârâbî'nin siyasal felsefesi irdelendiğinde, mutluluğun ideal devlette/toplumda elde edilebileceği, yine ideal devletin/toplumun ideal önderden kaynaklandığı, ideal önderin yetişmesinin ise ideal devleti/toplumu gerektireceği gibi döngüsel bir düşünceyle karşılaşılır. Çünkü Fârâbî'ye göre, eğitim-öğretimin işlevlerinden birisi, ideal devlete/topluma siyasal açıdan önderlik edecek insanları yetiştirmektir. Fârâbî, bu döngüyü iki ilkeye baş vurarak, aşmaya çalışır:

İlki, *'hükümdarın, sırf irade ile değil doğuştan da hükümdar olduğu'*¹⁶ söyleminde ortaya çıkar.

İkincisi ise, dinsel düşünceden esinlenmiştir ve *'ilk siyasal önderi'* tanrısal kaynaktan beslenen peygamber, imam ya da filozof olarak betimlemesinde belirir.¹⁷

Bu, aslında Platon ve Aristoteles'ten beri felsefede gündeme gelen ve İbn Sînâ¹⁸ ve Gazzâlî¹⁹ gibi düşünürlerde de karşılaştığımız, eğitim-öğretimi, tanrısal ve insansal olarak ikiye ayıran anlayışın, Fârâbî'nin felsefî sisteminde içkin olarak bulunduğu anlamına gelmektedir. Fârâbî'ye göre, *'siyasal önderler için bilgisizlik, halkın bilgisizliğinden daha zararlıdır.'*²⁰ Bu yüzden, onca, bedenini yiyeceğe, geminin kaptana gereksinimi bulunduğu gibi, halkın da, kabul edilebilir siyaseti uygulayan, yararlı işlerinde onlara rehberlik eden, onların mevkilerini geliştiren ve sonsuz mutluluğa hazırlayan ve onları eğiten bir siyasal öndere gereksinimi vardır.²¹ Fârâbî'nin tanrısal eğitim-öğretimle yetiştirilmiş *'ilk siyasal önderi'*, etkin akılla gerek uykuda gerekse uyanıkken iletişim kuran bir kişidir. O şöyle demektedir:

Mutlak anlamda ilk siyasal önder, başka bir kimsenin hiçbir işte kendisini yönetmesine asla gerek duymayan kişidir. O, bilim ve marifeti gerçek anlamda elde

¹⁶ Fârâbî, **Tahsîlü's-sa'âde**, Ar. s. 69; Tr. s. 37.

¹⁷ Bkz. Fârâbî, **Tahsîlü's-sa'âde**, Ar. s. 92-93; Tr. s. 56-57

¹⁸ Bkz. Mehmet Dağ, **Some Notes Avicenna's Epistemology**, Atatürk Supreme Council for Culture, Language and History Atatürk Culture Center Publications, no: 41, Series of Acts of Congresses and Symposiums, no: 1 (Acts of the International Symposium on İbn Türk, Khwarezmî, Fârâbî, Beyrûnî and İbn Sînâ, Ankara, 9-12 September 1985), Ankara 1990, s. 132-133.

¹⁹ Bkz. Gazzâlî, **er-Risâletü'l-ledüniyye**, Mecmu'atü resâ'ili'l-İmâm Gazzâlî içinde, cilt: I, Beyrût 1986, s. 1002; Gazzâlî, **İlâhî Sır**, çeviren: Abdulkadir Şener ve Şükrü Topaloğlu, Çağaloğlu Yayınevi, İstanbul 1973, s. 31.

²⁰ Fârâbî, **Talhîsü nevâmisi Eflâtûn**, nşr.: Abdurrahman Bedevi, Eflâtûn fî'l-İslâm, Beyrut, 1982, s. 55.

²¹ Bkz. Ammar al-Talbî, **al-Farabi**, s. 356.

etmiş olup, hiçbir şeyde kendisine yol gösterecek bir insana gerek duymaz. (...) O, öğrettiği her şeye başkalarını iyi şekilde kılavuzlayacak, başkalarını yapabilecekleri işlerde çalıştıracak, mutluluğa giden bütün işleri belirleyecek, tanımlayacak ve değerlendirecek güçtedir. Bu, yaratılışça büyük ve yüksek yatkınlıklara sahip olan kişinin, etkin akılla bağlantı kurduğunda gerçekleşir. O, bunu önce edilgen akılı, daha sonra da kazanılmış akılı elde etmesiyle başarır. Eskiilere göre böyle kimse, siyasal önder (melik) olup, onun vahiy almış olduğu söylenmelidir. (...) Bunun için etkin akıl aracılığıyla bu insana vahyedenin İlk Sebep/Tanrı olduğu söylenebilir. Böyle bir insanın başkanlığı, ilk başkanlık olup, diğer insansal başkanlıklar ondan sonra gelir ve ondan kaynaklanır.²²

Şu halde Fârâbî'ye göre, ideal devleti/toplumu kuran siyasal önder, tanrısallardan beslenmiş ve tanrısall eğitim-öğretim almış bir kişidir. İbrahim Medkûr'un deyişiyle, o, '*tanrısall âlemlerle ilişki kuran bir peygamberdir*'.²³ Bu niteliğiyle o, tanrısall öğretime dayalı bilgisi ile halkı eğitmekte, onlara hakikatleri öğretmekte, onlara model olmakta ve kendisinden sonra gelen diğer siyasal önderler, eğer onun kadar yetenekli değillerse, onun sünnetine uymakta ve o doğrultuda toplumu eğitmektedirler. Öyle anlaşıyor ki, Fârâbî'nin erdemli kentini kuran tanrısall iletişime sahip bir kimsedir ve daha sonra bu kenti yönetecek siyasal önderler, eğer etkin akılla ilişki kuracak denli yetenekli değillerse, ona tabi olmak zorundadır. Aslında bu düşünce, İslam hukukçuları (*fukâhâ*) tarafından geliştirilen devlet kuramının felsefî bir dille ifadesinden başka bir şey değildir. Fârâbî'ye göre, hekimler nasıl bedeni sağlığa kavuşturma becerisine sahipse, siyasal önderin de, ruhları tedavi eden gönül doktoru olma ve siyasal becerileri ile toplumun refahını sağlama, mutluluğu kazanmaları için onlara örnek olma ve onları eğitme görevi bulunmaktadır. Bu örnek olma durumu, Kur'an'da ifadesini bulan, '*peygamberde sizin için güzel örnek (üsve-i hasene) vardır*'²⁴ deyişinin bir uzantısıdır. Bu açıdan Fârâbî'ye göre, siyasal önderin görevi, şehirlerin düzenlenmesi ve yönetilmesiyle sınırlanamaz. Onun bunun dışında, halkı iyi işlerde birbirlerine yardım etmeye ve kötülüklerden sakındırmaya yönlendirmek ve siyasal becerilerini, halkın kötülüklerden kurtulmaları için önerdiği değerler ve değerli eylemler ışığında

²² Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, Ar. s. 88-89; Tr. s. 44-45.

²³ Bkz. İbrahim Medkûr, *Fârâbî*, çeviren: Osman Bilen, *İslam Düşüncesi Tarihi*, cilt: II, editör: M. M. Şerif, İnsan Yayınları, İstanbul 1990, s. 80.

²⁴ Ahzap Suresi, 21.

yeniden yapılandırmak gibi görevleri de bulunmaktadır. Siyasal önderin diğeri özellikleri arasında, Kur'an'da ifade edilen, '*istişare yetisi*'²⁵, diğeri bir deyişle, '*en yararlıyı en güzeli bulmak için diğeriyle işbirliği*' yapmasını sağlayan entelektüel bir kapasitesinin bulunması da gerekmektedir.²⁶

c-) Kuramsal ve Eylemsel Değerleri Kazandırmak:

Fârâbî'nin eğitim-öğretimden beklediği, siyasal öndere görev olarak yüklediği mutluluğu kazandırma ve mükemmelliği sağlama, sadece kuramsal bilgilerle sağlanamaz; bu bilgilerin yanında eylemsel yaşamı yönlendiren değerlerin de kazandırılması gerekir. Çünkü onca, gerçek mutluluk ve iyilik, bu ikisinin aynı anda bir kimsede bulunmasını zorunlu kılmaktadır. Kuramsal ve eylemsel mükemmellik, tanrısal öğretime dayanarak siyasal önderin kurduğu ideal devlet/toplum içinde kazanılır; çünkü toplum, bireyi terbiye eder. Onca, eğer insan toplum dışında yaşasaydı, sadece yabani hayvanlar kadar bir şeyler öğrenebilirdi. Şu halde, eğitim-öğretimin en temel görevlerinden birisi insanın mutluluğuna hizmet eden ideal devleti/toplumu geliştirmek ve sürekliliğini sağlamaktır. Fârâbî şöyle demektedir:

Tek kişinin yalnız başına, diğeri'nin yardımı olmadan, bütün olgunlukları elde edemeyeceği kendiliğinden apaçıktır.²⁷

d-) Kuram ve Eylemi Birleştirmek:

Fârâbî'nin görüşüne göre, eğitim-öğretimin bir diğeri önemli işlevi, kazanılmış kuramsal ve eylemsel erdemleri bütünleştirmek ve eyleme geçirilmesini sağlamaktır. Çünkü bilginin amacı, uygulanmasıdır ve Fârâbî'nin, Sokrates kökenli '*bilgi-eylem koşutluğunu*' varsayan anlayışına göre, mükemmel eylem bilgiye dayalı olarak gerçekleşir. Doğası bilinebilir ve uygulanabilir olan her ne varsa, mükemmelliğe eylemsellik ile ulaşır. Bu yüzden, bilimler pratik gerçekliğe uygulanmadıkça anlamsızdır; diğeri bir deyişle geçersiz/boş ve yararsızdır. Gerçek kuramsal bilimler, eyleme hazırlıkla ilgilidir ve saltık mükemmellik, insanın bilgi ve eylem için elde ettiklerini birlikte uygulamasıdır. Bunun da ötesinde, eylemsel uygulamaya elverişli olmayan spekülâtif bilgilere dayalı bilgelik, sahte bilgeliktir.²⁸ Bu anlayış, kuramla eylemi bütünleştirmeye çalışan klasik felsefenin ve İslam dininin ruhuna uygun bir anlayıştır. Bu bağlamda Fârâbî şöyle demektedir:

²⁵ Şûrâ Suresi, 38.

²⁶ Bkz. Fârâbî, **Mebâdiü ârâi ehli'l-medîneti'l-fâzıla**, Ar. s. 122-126; Tr. s. 87-90.

²⁷ Fârâbî, **Mebâdiü ârâi ehli'l-medîneti'l-fâzıla**, Ar. s. 112 ; Tr. s.79.

²⁸ Bkz. Fârâbî, **Tahsilü's-sâ'ade**, Ar. s. 95-97; Tr. s.59-61.

Eyleme yönelmek bilgiyle olur; bilgi de eylemle tamamlanır.²⁹

e-) Ahlaksal Dengeyi Kurmak:

İdeal devletin/toplumun bekası, onu oluşturan üyeler arasında ahlaksal dengenin bulunmasına bağlıdır; bu nedenle, bu ahlaksal dengeyi kazandırmak eğitim-öğretimin en temel görevlerinden birisidir. Ne zaman ahlaksal davranışlar bozulur, davranışlar ve tutumlar hakkında kuşku ortaya çıkar, siyasal önderlerin ve insanların davranışlarında anılan ortak değerler yok olursa, o zaman şehrin düzeni bozulur ve erdemli devlet/toplum, cahil devlete/topluma dönüşür.³⁰ Kuşkusuz bu bozulmada Fârâbî'ye göre göksel etkilerin de payı bulunmaktadır; çünkü göksel oluşumlar yersel oluşumları, diğer bir deyişle ay-üstü evren, ay-altı evreni etkilemektedir. Ahlaksallık, şu halde eğitim-öğretim ve dolayısıyla erdemli kentin bozulmamasının önemli koşullarından birisidir. Ancak burada Fârâbî'nin ahlaksal bilinci, bireylerin göksel oluşumlardan kaynaklanan doğal/tabîî eğilimleriyle ilişkilendirdiği gerçeğinin altını çizmek gerekir. Onca bu doğal eğilim, ahlakın tek belirleyicisi değildir; eğitimin de bu konuda kimi işlevleri bulunmaktadır. O şöyle demektedir:

İnsan eğer tehlikelere karşı geri çekilmekten çok direnmeye ve onlara karşı koymaya doğuştan eğilimli ise, bunun iradî bir alışkanlık olabilmesi için yeter sayıda tekrarlanması gerekir. Daha önce o, buna benzer doğal bir huya sahiptir. Eğer her tikel düşünsel erdemler ile beraber bulunan tikel ahlaksal erdemlerde durum böyle ise, en yüksek düşünsel erdemlerle beraber bulunan en yüksek ahlaksal erdemlerdeki durumun da böyle olması kaçınılmazdır.³¹

Fârâbî aynı anlayışı, Aristoteles ve Platon'nun görüşlerini uzlaştırmak için kaleme aldığı *Kitâbü'l-cem' beyne re'yeyi'l-hakîmeyn Eflâtûn el-ilahî ve Arîstutâlîs* (İki Filozof, Tanrısal Platon ile Aristoteles'in Görüşlerinin Uzlaştırılması) adlı yapıtında da tartışır ve 'bazı ahlaklar vardır ki, insanın doğasından kaynaklanır, bazıları da sonradan kazanılır' anlayışına dayanarak, 'gerçekten bazı ahlaklar insanın doğasından kaynaklanır ve değişmesi mümkün değildir' gibi bir düşünceye kapılıp çıkmaza girmemeyi tavsiye eder. Onca, ahlakın değişmeyeceğini savunan

²⁹ Fârâbî, *Risâle fîmâ yenbağî en yukaddem kable te'allumi'l-felsefe*, el-Mecmu', Mısır 1907, s. 63; Fârâbî, *Felsefe Öğreniminden Önce Bilinmesi Gerekenler*, çeviren: Mahmut Kaya, İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri, Klasik Yayınları, İstanbul 2005, s. 114.

³⁰ Bkz. Fârâbî, *Mebâdiü ârâi ehli'l-medîneti'l-fâzıla*, Ar. s.146 vd.; Tr. s.104 vd..

³¹ Fârâbî, *Tahsîlü's-sa'ade*, Ar. s. 68-69; Tr. s. 37.

böylesi bir düşünce, hem oldukça çirkin hem de ahlak kelimesinin kendi anlamıyla çelişmektedir. Çünkü onca, ahlaksal değişimde, eğitimin etkisi yadsınamaz.³²

f-) Toplumun Gereksinimleri Karşılama ve Bireylerin Yetenekleri Geliştirmek:

Fârâbî, Aristoteles gibi, toplumu işbirliği ve dayanışmayı temel olan bir varlık olarak algılar ve onu çeşitli ve farklı işlevleri olan organların toplamı olan insan bedenine benzetir. Platon'un da kullandığı bu benzetmeye göre, nasıl bedenin merkezi ve en önemli organı kalpse, tıpkı bunun gibi toplumun odağı da siyasal önderdir. Kalp, nasıl diğer organların kendine düşen işlevleri yerine getirmesini sağlıyorsa, siyasal önder de öyledir.³³ Bu yüzden eğitim, herkese yapması gerekeni öğretmelidir. Ancak bu bireylerin doğdukları sırada, göksel etkilerce belirlenen ve doğuştan getirdikleri yetenekleri ile sınırlıdır. Bu yüzden Fârâbî'ye göre, eğitim-öğretimin önemli bir işlevi de, bireyleri yetenekleri doğrultusunda eğitmek, yatkın oldukları eğilimlere uygun yetiştirmek ve toplumda herkesin yeteneğine göre iş edinmesini sağlamaktır. Onca nasıl siyasal önder, doğuştan yöneticiyse, hizmetliler de, önce doğuştan, ikinci olarak da, doğuştan hazırlıklı oldukları yeteneği olgunlaştıran irade ile hizmetlidirler.³⁴ İnsanların pek azı doğuştan çok yeteneklidir; oysa çoğunluğunun yeteneği sınırlıdır; bu yüzden eğitim-öğretim, hem yetenekleri dikkate almalı hem de yetenekleri geliştirmeye uygun yöntemler geliştirmelidir.³⁵

2. Eğitici: Filozof, İmam ya da Yasa Koyucu

Fârâbî, üç tür eğitici ve öğretici ayırmaktadır. Ona göre, aile reisi aile içindekilerin eğitici ve öğretici olduğu gibi öğretmen de çocukların ve gençlerin eğitici ve öğreticisidir. Devlet başkanı, yani siyasal önder ise, milletlerin eğitici ve öğreticisidir.³⁶ Onca, tüm eğitim-öğretim son çözümlemede, milletlerin eğitimini temel alan devlet başkanına odaklanmaktadır. Zira o, eğitim ve öğretimin işlevlerinin gerçekleştirilmesi, eğitim ve öğretimin yönetimi konusunda, imam, yasa koyucu ve filozofu yükümlü kılmakla, *'öğretimi ya imamlar, siyasal önderler veya*

³² Bkz. Fârâbî, *Kitâbü'l-cem' beyne re'ye'i'l-hakîmeyn*, Beyrut 1997, s. 51-52; Fârâbî, *Eflâtun ve Aristoteles'in Görüşlerinin Uzlaştırılması*, çeviren: Mahmut Kaya, İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri, Klasik Yayınları, İstanbul 2005, s.166-168.

³³ Bkz. Fârâbî, *Mebâdü'ârâi ehli'l-medîneti'l-fâzıla*, Ar. s. 113-121; Tr. s. 80-87.

³⁴ Bkz. Fârâbî, *Tahsilü's-sa'âde*, Ar. s. 69-70; Tr. s. 37.

³⁵ Bkz. Ammar al-Talbî, *al-Farabi*, s. 357-358.

³⁶ Bkz. Mehmet Dağ-Hıfzırahman R. Öymen, *İslâm Eğitim Tarihi*, s. 26.

*kuramsal bilimleri koruması gereken kimseler yapmalı*³⁷ demektir. O, siyasal önderin hem bilge hem de öğretici olması gerektiği savıyla Platon ve siyasal önderi masum imam olarak niteleyen Şia'nın görüşleriyle belli ölçülerde uzlaşmaktadır. Ancak onun zihnindeki siyasal önder, özde, dinlerdeki peygamberlerle, özellikle de Hz. Muhammed'le özdeştir. Çünkü en azından ilk önder, vahiy almış bir kişidir ve toplumu ona göre örgütlemiş bir önderdir. Onca, kanun koyucu, imam, filozof ve siyasal önder bir ve aynıdır ve gerek siyasal önderliğin gerekse konulan kanunların eğitsel işlevi bulunmaktadır. Nitekim ona göre, imamın Arapça'daki anlamı, kendisini takip edenlerce örnek alınan, hürmet gösterilen kişi demektir. Fârâbî şöyle demektir:

Arapça'da imam, örnek olarak uyulan, iyi olduğu için kabul gören kimseye işaret eder; çünkü onun ya olgunluğu ya da gayesinin iyiliği kabul görmüştür. (...) Şu halde filozofun, en üstün siyasal önderin, kanun koyucunun ve imamın anlamı birdir.³⁸

Erdemli toplumun eğitmeni ve erdemli toplum için örnek olan siyasal önderin toplumsal düzeni sağlamak için yasalar koyması, sadece halkın onlara uyması ve dikkat etmesi için değil, aynı zamanda övgüye değer ahlaka ve kabul edilebilir davranışa sahip olmalarını sağlamak içindir. Onca, ilk önderin koyduğu yasalar tanrısaldir; tanrısal öğretimi amaçlamaktadır. Ondan sonra gelen siyasal önderler, eğer tanrısal vahye ulaşamamış kimselerse, ilk siyasal önderin koyduğu yasaları korumalı ve mutluluğu kazanmak ve yeni oluşan koşulları yasal bir temele oturtmak için ilk siyasal önderin koyduğu yasalarla benzerlik kurarak onun kapsamını geliştirmelidir. Fârâbî, düzeni sağlamak için kural koyanın, yani siyasal önderin halkın onlara uymasını istemeden önce kendisinin onlara uyması gerektiğini söyler. Onca, *'kim kural koyarsa önce kendisi uymalıdır; sonra onlara uymayı zorunlu kılmalıdır'*³⁹. Çünkü emri altındakiler koyduğu yasaları gözetmediğini görmezlerse, ne ona saygı gösterirler ne de onun sözünü dinlerler. Kısacası, yasanın eğitsel bir işlevi bulunmaktadır; çünkü hem siyasal önder onları uyguladığında, örnek olmakta, hem de yasalar erdemli davranış kalıpları olduğu için, erdemlerin diğerleri tarafından kazanılmasına yol açmaktadır. Bu amaçla, Fârâbî'ye göre, ilk siyasal önderden sonra gelen siyasal önderler, yani yasa koyucular küçüklükten itibaren yönetsel işlerle

³⁷ Fârâbî, **Tahsîlü's-sa'âde**, Ar. s.72; Tr. s. 38.

³⁸ Fârâbî, **Tahsîlü's-sa'âde**, Ar. s. 92; Tr. s. 57-58.

³⁹ Bkz. Ammar al-Talbî, **al-Farabi**, s. 356.

ilgili eğitilmelidir. İmamın ya da siyasal önderin kanun yapmaktaki amacı, Tanrı'nın rızasını kazanmaya, insanların mutluluğunu ve gereksinimlerini sağlamaya dönük olmalıdır.⁴⁰ Bu yüzden o, önceki siyasal önderin koyduğu yasaları bile değiştirebilir; çünkü önce konulmuş yasalar, göksel etkilerle ya da iradi nedenlerle toplumda meydana gelmiş değişimlere ve yeni gereksinimlere yanıt vermeyebilir.⁴¹ Aynı durum ilk siyasal önder döneminde de gerçekleşebilir; zira onun başkanlığının egemen olduğu toplumda koşullar değiştiği için o da daha önce koyduğu yasayı daha sonra değiştirebilir. Fârâbî'nin bu anlayışı, İslam hukuk geleneğindeki nâsîh ve mensûh (daha önce konmuş bir yargının daha sonra yürürlükten kaldırılması) anlayışını anımsatmakta, İslam hukuk geleneğinde çoğu kez peygamber dönemiyle sınırlandırılmaya çalışılan anlayışın onun tarafından genişletildiği izlenimini uyandırmaktadır. Fârâbî, siyasal önderin, eğitime ilişkin harcamaları karşılamaya dönük bütçe hazırlama ve bunu yasal bir temele bağlama görevinin de olduğunu ileri sürer. Onca bu bütçe, devlet gelirlerini oluşturan zekât, haraç ve diğer kaynakların bir kısmından oluşturulmalıdır. O şöyle demektedir:

Vergilerin ve yükümlülüklerin iki temel amacı vardır: İlki karşılıklı yardımlaşmayı desteklemek, ikincisi ise, gençlerin eğitimini sağlamaktır.⁴²

3. Eğitim-Öğretimde Seçkinlik ve Sıradancılık:

Fârâbî eğitim kavramını betimlemek için, *'te'dîb, takvîm, tezhîb, tasdîd, ta'lîm, irtiyâd, terbiye, tahsîl'* gibi çeşitli kavramlar kullanır.⁴³ Onun görüşüne göre, öğretim (*ta'lîm*), genel anlamda, *'milletlerde ve şehirlerde kuramsal erdemleri yaratma'*⁴⁴; eğitim (*te'dîb*) ise, *'toplumda, ahlaksal erdemleri ve eylemsel sanatları var etme'*⁴⁵ yoludur. Fârâbî, özel olarak bireysel temelde öğretim kavramını irdelemeye yöneldiğinde, onun, *'insanın yaptığı ve bununla başkasında bir şeyin bilgisinin meydana gelmesini amaçladığı veya başkasında herhangi bir eyleme kaynaklık edecek alışkanlığa dayalı bir yetinin meydana gelmesini hedeflediği her*

⁴⁰ Bkz. Ammar al-Talbî, **al-Farabi**, s. 356.

⁴¹ Bkz. Fârâbî, **es-Siyâsetü'l-medeniyye**, Ar. s. 90; Tr. s.46.

⁴² Fârâbî, **Telhîsü nevâmisi Eflâtûn**, s. 71.

⁴³ Bkz. Ammar al-Talbî, **al-Farabi**, s. 356.

⁴⁴ Fârâbî, **Tahsîlü's-sa'âde**, Ar. s. 71; Tr. s.38.

⁴⁵ Fârâbî, **Tahsîlü's-sa'âde**, Ar. s. 71; Tr. s.38.

*eylem için kullanılabileceğini*⁴⁶ söyler. Bu anlamda onun, ‘*âdet, alışkanlık kazanma, bir yeteneği elde etme, telkin, alıştırma*’ gibi alt kavramlarla da ilişkisi bulunmaktadır. O bu durumların altını çizmek için *Kitâbü’l-burhân*’da şöyle der:

Âdeti, insan ve çoğu hayvan sınıfı kabul eder. Fakat alışkanlığın (*i’tiyâd*) iki anlamı arasında farklılık vardır. Öyle görünüyor ki, alışkanlık ismi, bu iki anlama, isim ortaklığı nedeniyle verilmektedir. Nitekim zehirlerin çoğu hakkında bir toplumun onlara alıştığı ve böylece o toplum için gıda haline geldiği söylenir. Bundan dolayı birçok hayvanın doğalarında bulunmadığı sanılan eylemlere alıştırılmasına hayvanların öğretimi adı verilir. Aynı şekilde insan, her ne zaman başkasına benzemek (taklit etmek) için bir eylemde bulunsu ve kendisinde bir yeti meydana gelmesi için onun yaptığının benzerini defalarca yapsa buna öğretim denir. Bu nedenle, insan bir yetiye kaynaklık eden bir eylemle nitelendiğinde ve bununla o yeti kendisinde meydana gelinceye değin o eylemi yapması kastedildiğinde, buna da öğretim adı verilir. Aynı biçimde, telkin de kimi zaman öğretim olarak adlandırılır. Telkin iki sınıftır: Birincisi, konuşanın bir lafzı söyleyerek bununla dinleyenin aynı lafzı ezberlemek için pek çok defa telaffuz etmesini amaçlamaktadır. Buna örnek, dil ve şarkı telkinidir. Bu, benzerini (taklit) yapmak yoluyla öğretim kısmına girmektedir. İkinci sınıf ise, bunun yanı sıra o lafızların anlamlarının dinleyenin zihninde resmolmasını amaçlamasıdır. Lafızdan başka, bilginin oluşmasını sağlayacak başka eylemler de yapılır ve bu eylemlere de öğretim denir. Bunun örneği işaretidir. Yine biz yazı yazarız ve bu yazı, öğretim olur. Bu şeylerin ayrıştırması ve kısımlarını saymak zor değildir.⁴⁷

Fârâbî bu açıklamasının ardından, öğretimi ikiye ayırır. İlki, kendisinden bir eylemin yeteneğinin meydana geldiği öğretimdir. Onca bu öğretim, ya taklit etmek, benzerini yapmak suretiyle ya da yeteneği ortaya çıkaracak eylemi, işaret ve yazı gibi hitabın yerini tutan bir şeyle öğretimdir. Onca bununla yalnız bir bilginin oluşması değil, bunun yanında bir eylemin kendisinden çıktığı bir yetinin oluşması da kastedilir. İkincisi ise, kendisinden bilginin oluştuğu öğretimdir ve Fârâbî’ye göre, bunun öğretim olarak adlandırılması daha doğrudur.⁴⁸

⁴⁶ Fârâbî, *Kitâbü’l-burhân*, (Arapça metin ve çevirisi bir arada) çeviren: Ömer Türker-Ö. Mahir Alper, Klasik Yayınları, İstanbul 2008, s. 52.

⁴⁷ Fârâbî, *Kitâbü’l-burhân*, s. 52.

⁴⁸ Bkz. Fârâbî, *Kitâbü’l-burhân*, s. 53.

Fârâbî, gerek *Kitâbü'l-burhân* gerekse *Tahsîlü's-sa'âde*'de, öğretim ve eğitimi bir birinden ayırmaya çalışır. Onca ilki, öğrenen kişinin kuramsal kültürü elde etmesini amaçlar ve sözle/anlatımla gerçekleşir. İkincisi ise, ahlaksal davranışları ve eylemsel becerileri kazandırmakla ilgilidir ve iş yapma azmini tahrik etme ve eylemsel işleri tekrar ederek alışkanlık kazandırma yoluyla gerçekleşir.⁴⁹ Fârâbî'ye göre, ahlaksal davranışlar ve eylemsel beceriler konusunda eğitim aracılığıyla kazandırılan alışkanlık, o şeyleri öğrenenlerin ruhlarına iyice işlemeli ve o şeyleri âşıkmiş gibi yapmalarını sağlamalıdır.⁵⁰ Şu halde, *Kitâbü'l-burhân* ve *Tahsîlü's-sa'âde*'ye bakılırsa Fârâbî'nin eğitim ve öğretim kavramlarını birbirinden ayırdığı ve aralarında önemli farklılıklar gördüğü izlenimi doğmaktadır. Ancak, Ammar al-Talbî'nin de kaydettiği gibi Fârâbî, yapmış olduğu bu ayrımında ısrar etmez; çünkü o, yer yer iki terimi birbirinin yerine de kullanır.⁵¹

Fârâbî öğretimi, insanların bilgikuramsal yetenekleriyle ilişkilendirdiği seçkincilik ve sıradancılık öğretisi uyarınca, özel/seçkinlere özgü ve genel/halka özgü olmak üzere ikiye ayırır. Onca, özel/seçkinler, doğuştan yetenekleri ve zekâ kapasiteleri yüksek olan kimselerdir ve bunların içinden seçilen, seçkinler seçkini yöneticiliğe hazırlanır. Özel/seçkinlere özgü olan öğretim, sadece burhana/kesin kanıta dayanır. Bu türden öğretim, genel olarak kabul edilen kuramsal bilgilerle sınırlanmaz. Genele/halka, yani doğuştan bilgi öğrenme yetenekleri eksik olanlara özgü olan öğretim ise, genel olarak kabul edilen ve yükümlülüklerini ilgilendiren konularla sınırlıdır ve ikna edici, inandırıcı ve heyecanlı sözlerle gerçekleştirilir.⁵² Görüldüğü gibi, Fârâbî'ye göre, eğitim ve öğretim, insanın doğuştan getirdiği ve doğa diye isimlendirilen yeteneğinin üzerine bina edilmekte ve bu açıdan toplumda yaşayan insanlar farklılaşmaktadır. O, bu farklılaşmayı, insanların doğuşu anındaki göksel etkilere ve tanrısal takdire bağlar. Onca, yetenek konusunda, halkın çok azını oluşturan seçkinler oldukça şanslı, çoğunluğu oluşturan sıradan insanlar, yani halk ise şanssızdır.

Fârâbî, öğretim konusunda yaptığı ve tanrısal ve göksel etkilere dayandırdığı seçkincilik ve sıradancılık ayrımını bilgikuramsal⁵³ açıdan temellendirmeyi de ihmal

⁴⁹ Fârâbî, *Tahsîlü's-sa'âde*, Ar. s.71; Tr. s.38; Fârâbî, *Kitâbü'l-burhân*, s. 53.

⁵⁰ Fârâbî, *Tahsîlü's-sa'âde*, Ar. s.71; Tr. s.38.

⁵¹ Bkz. Ammar al-Talbî, *al-Farabi*, s. 356.

⁵² Fârâbî, *Tahsîlü's-sa'âde*, Ar. s. 72-73; Tr. s. 39-40.

⁵³ Fârâbî'nin bilgikuramsal anlayışı için bkz. İ. Hakkı Aydın, *Fârâbî'de Bilgi Teorisi*, Bil Yayıncılık, İstanbul 2001, s. 43 vd..

etmez. O, bunu temellendirmek için, Platon'dan beri tartışılan, duyuşsal, hayali ve ussal düzeyde ortaya çıkan bilgi arasındaki ayrıma başvurur. Onca, sıradan insanlar, sadece duyuşsal ve hayal gücü düzeyindeki bilgilere ulaşabilirler. Duyuşsal bilgiler tikeller ile sınırlıdır; hayal yetisinde ortaya çıkan bilgi ise simgeseldir. Asıl bilgi tümele yönelen ve açık olan ussalların bilgisidir. Nitekim onca, kuramsal erdemlerin amacı, varlıkların ve onların içerdiği ussalların, tümel bilgisine ulaşmaktır. Bu da, özde, üç tür bilgiye dayanır:

İlki, farkına varmadan, nereden ve nasıl meydana geldiği bilinmeyen, ilk andan beri insanda var olan ilk bilgilerdir. Fârâbî bu bilgilerin ortaya çıkışını etkin akılla ilişkilendirir.

İkincisi, düşünmek, araştırmak, akıl yürütmek suretiyle öğrenmek ve öğretmekle bilinen bilgilerdir. Bu ikinci tür bilgiler, daha çok ilk bilgilere, Aristoteles kökenli mantıksal yöntemler uygulanarak elde edilirler.⁵⁴

Üçüncü bilgi ise, tikel duyuşsal izlenimlerin tümellere dönüşümüyle elde edilen bilgidir.

Fârâbî, her ne kadar, Aristoteles'e uyararak '*herhangi bir duyuşunu yitiren kimse, o duyuşa dayanan bilgisini yitirir*'⁵⁵ dese de, bunu, duyuşsal bilgiyi kesin, bir diğer deyişle bilimsel değeri olan bir bilgi olarak gördüğü anlamına almamak gerekmektedir. Çünkü onca, duyuşların sağladığı bilgi tikeldir, madde ile iç içedir.⁵⁶ Elbette, tikel nesnelerin algılanması sonucu tümel kavramlar elde edilir; bu açıdan tikel olan duyum izlenimleri önemlidir.⁵⁷ Fakat Fârâbî'nin genel düşüncesi ve psikolojisi irdelendiğinde, duyum izlenimlerinin, kendi başlarına tümeleri oluşturmadığı görülür. Onca tümelerin oluşumu, duyum izlenimlerinin iç yetilerde maddesel ilintilerinden soyutlanmasını gerektirir. Bu açıdan bilgi, ilk bakışta duyuşlarla başlar, hayal gücü vasıtasıyla anlamlı kavramlara dönüşür; çünkü nefis, anlamları hayal gücü vasıtasıyla kazanır. Hayal gücünün en önemli işlevi, eylemsel bilgileri sağlamanın yanında, sonunda ussallara dönüşecek duyuşsal izlenimleri korumak, onları birbirine ekleyerek birleştirmek ve ussalların duyuşlar taklitlerini ya da simgelerini oluşturmaktır. Bu birleştirme ve ayırmaların kimisi doğru kimisi de

⁵⁴ Fârâbî, *Tahsîlü's-sa'âde*, Ar. s. 25-26; Tr. s.3-4; Fârâbî, *Kitâbü'l-burhân*, Ar. s. 217; Tr. s. 225.

⁵⁵ Fârâbî, *Kitâbü'l-cem beyne re'yeyi'l-hakîmeyn*, Ar. s. 56; Tr. s. 169.

⁵⁶ Fârâbî, *Kitâbü'l-cem beyne re'yeyi'l-hakîmeyn*, Ar. s. 56; Tr. s. 169.

⁵⁷ Fârâbî, *Kitâbü'l-cem beyne re'yeyi'l-hakîmeyn*, Ar. s. 56; Tr. s. 169.

yanlış olabilir.⁵⁸ İç yetilerde soyutlamayla elde edilen bulanık izlenimlerin tümel, yani bilimsel bilgiye dönüşümü, insanın kendi aklıyla değil, dışsal, metafizik bir ilke olan etkin aklın insan aklını aydınlatmasını gerektirir.⁵⁹ Bu düşünce Fârâbî'nin düşünce sisteminde oldukça işlevseldir; zira etkin akıl, insanın hayal gücünü aydınlatırsa, ussalları duyulur simgelere dönüştürür; böylece örneksemeli anlatıma dayalı dinsel bilgi ortaya çıkar. İnsanın aklını aydınlatırsa, felsefî, bir diğer deyişle bilimsel bilgi meydana gelmiş olur.⁶⁰ Etkin aklın aydınlatma işlemine mahzar olanlar, sıradan insanlar değil seçkinlerdir. Sıradan insanlar tekil duyusal bilgide kalırlar. Seçkinler, hayal gücü düzeyindeki bilgiyi, simgesel olduğu için halkın kuramsal ve eylemsel erdemleri elde etmelerini sağlamak amacıyla onlara açarlar; akıl düzeyindeki ise doğrudan ya da yalın anlatıma dayalı olduğu için sadece kendilerine özgü kırlarlar. Çünkü halkın bunları anlayabilecek yeteneği yoktur.⁶¹ Yani Fârâbî'ye göre, seçkin de olsa, insan aklı ya da hayal gücü, duyuların getirdiği izlenimleri kendi iç işleyişiyle felsefî-bilimsel bilgiye dönüştürememekte; tümel bilginin ortaya çıkışı bir dış ilkeyi, dindeki Cebra'il meleğiyle aynı sayılan etkin aklın aydınlatmasını zorunlu kılmaktadır. Nitekim etkin akıl, Kur'an'a dayanarak '*rûh el-emîn*' (güvenilir ruh) ve '*rûh el-kuds*' (kutsal ruh) diye de adlandıran⁶² Fârâbî şöyle demektedir:

Etkin akıl, (seçkin) insana, düşünme gücünde tasarladığı her şeyi kazandırır. İşte bu şeyin, düşünen nefste gördüğü iş, ışığın gözün görmesinde gördüğü iş gibidir.⁶³

Tüm bunlara ek olarak Fârâbî, '*etkin akıl tarafından yetenekli insanlara verilen ilk bilgileri oluşturan ilk düşünürlere*'⁶⁴ gönderme yaparak, Platon'un öğrenmenin doğasını bellek ve anımsama üzerine inşa eden görüşüne de işaret eder ve buna eşitlik kavramını örnek olarak verir. Onca eşitlik kavramı zihnin doğasında bulunmaktadır; bu nedenle, birbirine eşit iki tahta parçasıyla karşılaştığımızda,

⁵⁸ Bkz. Fârâbî, *Mebâdiü ârâi ehli'l-medîneti'l-fâzla*, Ar. s.110; Tr. s. 72; Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, Ar. s. 24-25; Tr. s. 3.

⁵⁹ Bkz. Fârâbî, *Mebâdiü ârâi ehli'l-medîneti'l-fâzla*, Ar. s.109-111; Tr. s. 70-78; Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, Ar. s. 22-28; Tr. s. 2-7.

⁶⁰ Bkz. Fârâbî, *Tahsilü's-sa'âde*, Ar. s. 88-89; Tr. s. 53-54.

⁶¹ Bkz. Fârâbî, *Tahsilü's-sa'âde*, Ar. s. 88-89; Tr. s. 53-54.

⁶² Bkz. Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, Ar. s. 23; Tr. s. 2.

⁶³ Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, Ar. s. 28; Tr. s. 5.

⁶⁴ Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, Ar. s. 82; Tr. s. 40.

eşitliğin hemen farkına varırız; başka bir deyişle, eşitlik kavramı zihnin karşılaştırma yapması için daima hafızada hazırır.⁶⁵ Bu görüşün daha ileri bir ifadesini Birûnî'de ve Gazzâlî'de de bulmak olasıdır. Zira Birûnî, '*bizim öğrenmelerimiz, geçmişte öğrendiğimiz ama unuttuğumuz bilgileri ve yine ruhun bedene girmeden önce bildiklerini anımsamaktan başka bir şey değildir*'⁶⁶ derken, Gazzâlî, '*bilgiler insanların nefislerinde gizil olarak bulunmaktadır ve her bilgi bir tür anımsamadır*'⁶⁷ demektedir.

4. Eğitim-Öğretimde Yöntem ve Teknikler:

Fârâbî'nin öğretim kuramının temelini, zihinde anlamını oluşturmak suretiyle bir şeyi anlamak; anlaşılan şeyin kabulünü sağlamak oluşturmaktadır. Onca bir şeyi anlamak, ya akıl aracılığıyla bir şeyin özünü kavramak ya da hayal yetisi düzeyinde bir başka şeye benzeterek kavramakla mümkündür.⁶⁸ Şu halde, bu nasıl sağlanacak, hangi yöntemler kullanılacaktır?

Öğretimin temeline, kesin kabulleri (*yakîniyye*), tanımları, vaz' edilmiş usulleri ve öğrencinin öğretmeninin görüşünden farklılaşan öncülleri oturtan⁶⁹ Fârâbî, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, insanların yeteneklerinin farklı olduğunu ileri sürmektedir. Bu farklılık, öğretim yöntemlerinin öğrenenlerin durumlarına uygun olması gerektiğini ve bu yüzden yöntemlerin öğrenenlerin seçkin ya da halk olmasına bağlı olarak farklılaşmasını zorunlu kılmaktadır. Bir diğer deyişle, herkesin, yani seçkin ve sıradan insanların aynı yöntemle öğrenmesi olanaksızdır. Bu yöntemsel farklılık, aynı içeriğe sahip olsa da, öğretim materyalinin niteliğini, Fârâbî'nin deyişiyle, dinsel ve felsefî oluşunu da belirlemektedir. Fârâbî şöyle demektedir:

Varlıkların bilgisini elde etmeye çalışan ya da onlar hakkında öğrenim görenler, onların anlamlarını ussal olarak kavıyor ve kesin kanıta (*el-berâhînü'l-yakîniyye*) dayanarak tasdik ediyorlarsa, bu türden bilgileri içine alan bilgi dalı felsefe olarak adlandırılır. Fakat onlar bunları, uygun örnekler yoluyla hayal ederek

⁶⁵ Bkz. Fârâbî, *Kitâbü'l-cem beyne re'yeyi'l-hakîmeyn*, Ar. s. 56; Tr. s. 169.

⁶⁶ Bkz. Birunî, *Am lil-hind min maqula maqbula fi'l-'aql aw mardhula*, edit.: Edward Sachau, London 1887, s. 28.

⁶⁷ Bkz. Gazzâlî, *er-Risâletü'l-ledüniyye*, Ar. s. 107; Tr. s. 42.

⁶⁸ Bkz. Fârâbî, *Tahsilü's-sa'âde*, Ar. s.88-89; Tr. s. 53

⁶⁹ Bkz. Fârâbî, *Kitâbü'l-burhân*, s. 61.

biliyorlar ve ikna yoluyla (*el-iknâ'ıyye*) tasdik ediyorlarsa, eskiler bu tür bilgileri içine alan alana din adını vermektedir.⁷⁰

Fârâbî'ye göre, insanların yetenekleri dikkate alındığında iki temel öğretim yönteminden söz edilebilir:

İlki, sıradan insanlara dönük ve dinin de yöntemi olan ikna yöntemidir.

İkincisi ise, seçkinlere dönük felsefe öğretimini imleyen kesinliğe uzanan burhan yöntemidir.⁷¹

Fârâbî'ye göre, kuramsal ussal erdemler, burhan yöntemi; pratik sanatlar ise, ikna yöntemiyle öğretilir. Burhan yöntemi, doğrudan konuşmaya dayalıdır. İkna yöntemi ise, konuşma ve eylemin birlikte kullanımını gerektirir; bu uygulamalı sanatlar ve ahlaksal erdemleri öğretmek için daha uygundur.⁷²

Fârâbî, Platon'u takip ederek, diyalog ve cedel yöntemlerinden de söz eder. Bu yöntemler, insanları duysal algı dünyasından, ussal dünyaya ulaştırmaya da, düşüncelerdeki çelişkileri kavramak için önemlidir ve ussallama ve tartışma yöntemi olmak üzere iki kısımdan oluşur. İkna yöntemi ile diyalog ve cedel yöntemi, sıradan, yani anlama kapasitesi düşük insanlarla konuşulduğunda kullanılır ve onların yetenekleri doğrultusunda, elde edebilecekleri bilgileri elde etmelerini sağlar.⁷³ Onca ikna, işiten kimsenin, işittiği şeyleri gönül rahatlığıyla doğru olarak kabul edip yapmasını amaçlar.⁷⁴ Benzer bir biçimde, şiir ve müzik gibi diğer sanatlarda etkili olan imgesel izlenimler üretebilmek, ikna sanatıyla gerçekleşir. Kısaca, ikna yönteminin amacı, kesinliğe ulaştırmadan insanların gönlünde tatmin duygusu yaratmak; burhan/kesin yöntemin konusu ise, güvenilir, kanıta dayalı kesin bilgi elde etmektir. Cedel metodu ise, karşıtları yenmede, belli bir görüşü onlara karşı savunmada kullanılır; yaygın önermelere dayandığı için ancak zan/sanı oluşturur. Bu yöntem, inatçı insanlara karşı kullanılır.⁷⁵

Fârâbî, yukarıda ortaya koyduğumuz yönteme ilişkin bilgileri, *Kitâbü'l-elfâz* adlı yapıtında özetleyerek, onları, özde iki ana yönteme indirger.

⁷⁰ Fârâbî, *Tahsîlü's-sa'âde*, Ar. s.89; Tr. s. 53-54.

⁷¹ Bkz. Fârâbî, *Tahsîlü's-sa'âde*, Ar. s.89; Tr. s. 53.

⁷² Bkz. Fârâbî, *Tahsîlü's-sa'âde*, Ar. s.89; Tr. s. 53-54.

⁷³ Bkz. Fârâbî, *Kitâbü'l-burhân*, Ar. s. 213-214; Tr. s. 222-223.

⁷⁴ Bkz. Fârâbî, *Kitâbü'l-burhân*, Ar. s. 213-214; Tr. s. 222-223.

⁷⁵ Bkz. Fârâbî, *İhsâ'ül-ulûm*, çeviren: Ahmet Ateş, MEB Yayınları, İstanbul 1990, s. 80 vd..

İlki işitme ya da konuşma temelli öğretme; ikincisi ise, diğer insanların yaptıklarını taklit edip eyleme dökerek öğrenme yöntemidir. İbn Sînâ da bu konuda onunla aynı kanıdadır; çünkü o da, konuşma ve taklit/öykünme olmak üzere öğrenmenin iki türünün olduğunu söylemektedir.⁷⁶

Fârâbî hayal gücüne açık bir eğitimbilimsel işlev yükler; zira onca hayal gücü, simgeler ve örnekler üretir ve bu simgeler ve örnekler, öğrenilmesi zor felsefî kavramların, dinsel bir kimliğe büründürülerek sıradan insanlara öğretilmesinde oldukça işlevseldir. Bu yüzden, onca, halkı eğitmeye yönelen kimse, simgelere ve örneklerle önem vermeli; bunu yaparken erdemli toplumun bildiği örnekleri seçmelidir. Çünkü örnekler toplumdan topluma değişmektedir. Fârâbî'ye göre, dinsel anlatımda egemen olan simgeler ve örnekler, hem öğretim ve rehberlikte hem de doğruyu yadsıyan birisine karşı koymada oldukça yararlıdır. Öte yandan, simge ve örneklerin toplumsal göreliliği, onları kullanmaya yönelenlerin toplumlarını iyi tanımlarını da zorunlu kılmaktadır.⁷⁷ Fârâbî şöyle demektedir:

Seçkinlerin dışındakiler, bu şeyleri (kuramsal erdemleri), örnekleriyle bilirler. Çünkü bu şeyleri oldukları gibi anlamaları için zihinlerinde ne yaratılışın ne de alışkanlığın verdiği bir hal bulunur. (...) Örneklerle anlayanların kimisi bu şeyleri yakın örneklerle, kimisi uzak örneklerle, kimisi daha uzak örneklerle, kimisi de pek uzak örneklerle bilirler. Her milletin ve her şehrin halkının kabul ettiği örnekler, bu şeyleri en çok ve en iyi bilinen şeylere benzeten örneklerdir. Dolayısıyla, farklı milletler arasında, bu hususların çoğunda veya bir kısmında ayrılık ortaya çıkabilir. Her milletin kabul ettiği örneklerin ifade ettikleri anlam, diğer milletler nazarında aynı anlamı ifade etmeyebilir. (...) Bu şeyleri, örneklerle tanıyan kimselerin, örnekler karşısında yer yer inat göstermeleri olasıdır. Bu inatçı kimseler de çeşitlidir. Bir kısmı, öğrenmeye istekli olup bir şeyden şüphelendikleri vakit, onları halka yaklaştıracak örnek bulunursa inatları ortadan kalkar. Kanaat getirmediikleri takdirde, onlara başka örnek verilir. Kanaat ederlerse başka örnek aranmaz; ama etmezlerse, onlara başka bir örnek daha sunulur. Bu şekilde verilen örnekten şüphelendikçe onlara daha yüksek tabakadan bir başka örnek verilir. Verilen tüm örnekler şüphelerini ortadan kaldırmazsa, onlarda hakkı tanımak arzusu belirmiş

⁷⁶ Bkz. Ammar al-Talbî, **al-Farabi**, s. 358-359.

⁷⁷ Bkz. Fârâbî, **Tahsilü's-sa'âde**, Ar. s.89-90; Tr. s. 53-55

olur ve filozofların taklitçileri olurlar. Bununla da yetinmeyip, hikmeti öğrenmeye istekli olduklarını gösterirlerse, hikmeti öğrenme arzularını ortaya koymuş olurlar.⁷⁸

Fârâbî, özellikle ahlaksal değerlerin ve eylemsel sanatların öğretilmesinde, modern eğitimde de sık sık gündeme getirilen, model alma ya da taklide ek olarak tekrara dayanan alışkanlığa da gönderme yapmaktadır. Tekrar, alışkanlıkları elde etmek için önemlidir. Onca, ahlaksal değerler ve eylemsel sanatlarda, bunların formları/suretları insanın zihne yerleşene ve eylemi mükemmelleşene değin tekrar zorunludur.⁷⁹ Takdire değer bir karakter, alışkanlıkla elde edilir ve bu tür takdire değer karakter, ifrat ve tefrite varmadan orta yolu/itidalı takip eden bir karakterdir. Bu, doğru eylemin doğası ve elde edilmesi konusunda Aristoteles'in görüşünün aynıdır.⁸⁰ Fârâbî'ye göre tekrar yoluyla elde edilen alışkanlık sadece ahlaksal değerlerin öğretildiği bir teknik değildir; yazma gibi eylemsel sanatlar da onunla elde edilir. Fârâbî bu olguya dikkatleri çekerek şöyle der:

Şehirdeki her insan, ya kendi bilgisiyle ya da siyasal önderin kılavuzlaması ve yönlendirmesiyle, kendisine verilen işi yapınca, eylemleri ona nefis ile ilgili iyi yatkinlıklar kazandırır. Tıpkı bir insanın, nefisle ilgili bir yatkinlık olan güzel yazma sanatını, güzel yazma işlemini tekrar ederek kazanması gibi. O, bu uygulamayı ne kadar çok tekrar ederse, yazma etkinliği de o ölçüde yetkinleşir; kendisinde gelişen bu yatkinlıktan ne kadar çok zevk alırsa, nefsinin hoşnutluğu da o kadar artar.⁸¹

Ancak tekrarlama ve tekrarla alışkanlık kazanmanın olumsuz yönleri de bulunmaktadır. Zira Fârâbî'ye göre, bir şehir halkının eylemleri, mutluluğa doğru yönltilmemiş ise, bu eylemler, onların nefislerinin kötü yatkinlık kazanmalarına yol açar. Tıpkı yazma eylemini kötü olunca, kötü yazıya neden olması gibi. Bunun gibi her sanatla ilgili işler kötü yapılırsa, söz konusu sanatlardaki kötü eylemler, neftse kötü alışkanlıklar ortaya çıkartır. Bunun sonucu olarak insanların nefisleri sağlığını yitirir. Dolayısıyla kendi eylemleriyle kazandıkları alışkanlıklardan hoşlanmaya başlarlar. Tıpkı bedence ateşli hastalığa yakalananların, tat alama duyuları bozulduğundan, acımsı şeylerden haz duymaları, tatlı şeyden hoşlanmamaları gibi, nefisce hasta olanlar da, hayal güçleri bozulduğundan kötü alışkanlıktan zevk almaya başlarlar. Nasıl ki, hastalar arasında, hastalıklarını bilmeyen, üstelik kendilerini

⁷⁸ Fârâbî, **Mebâdiü ârâi ehli'l-medîneti'l-fâzıla**, Ar. s.143-144; Tr. s. 102-103.

⁷⁹ Bkz. Fârâbî, **es-Siyâsetü'l-medeniyye**, Ar. s. 90; Tr. s. 46 vd..

⁸⁰ Bkz. Ammar al-Talbî, **al-Farabi**, s. 359

⁸¹ Fârâbî, **es-Siyâsetü'l-medeniyye**, Ar. s. 90; Tr. s. 46.

sağlıklı sananlar, hekimin sözünü dinlemezlerse, nefsce hasta olanlar da, asla kılavuzun, öğreticinin ve düzelticinin sözüne kulak vermezler. Bu yüzden, öğreticilerin, kötü alışkanlık kazanmayı önlemeleri gerekir.⁸² Şu halde, tekrarlama yoluyla alışkanlık kazandırma yöntemi, ahlaksal davranışları kazanmada ve diğer eylemsel sanatlarda uygulanmaktadır. Fârâbî, tekrar yoluyla alışkanlık kazandırma konusunda, gerekirse zorlama yolunun da kullanılabileceğini söyler. Özellikle bu yolu kölelerin eğitiminde önerir. Ancak bu yol, kendi rızalarıyla doğru yola yönelmeyen ve söyleneni dinlemeyen inatçı kimseler için kullanılır.⁸³

Fârâbî ‘işiterek öğrenme’ adını verdiği bir başka yöntemden daha söz etmekte ve onu da ikiye ayırmaktadır:

İlki, sözcükleri ve deyimleri dinleyen kişinin, duyduklarını tekrar etmesi ve hafızaya yerleştirmesi yani ezberlemesi ile gerçekleşen öğrenmedir. Fârâbî buna dil, Kur’an ve şarkı öğrenimini örnek olarak gösterir.

İkincisi ise, anlatılanları ve sözcükleri anlamlarıyla düşünerek öğrenmedir. Bu öğrenme ile dinledikleri, dinleyicinin ruhuna adeta yazılır.⁸⁴

Fârâbî, anlamamanın mı ezberlemenin daha iyi olduğunu sorar ve ‘*anlamak ezberlemekten daha iyidir*’ yanıtını verir. Çünkü onca, ezberleme eylemi, daha çok sözcükler, deyimler ve tikellerle/ayrıntılarla ilişkilidir; bu açıdan ezberleme ne birey ne de toplum için yararlıdır. Buna karşın anlama eylemi, genele dönük ve nesneleri tanımlayan genel yasalarla ilgilidir; bu yüzden kişi bunları elde etmeye gayret ederse büyük yarar elde etmiş olur. Çünkü genel olanlar, analoji, kıyas, birleştirme ve sonuçlamaya gitmede olduğu gibi tikel olanları anlamada da işlevseldir. Eğer insan sadece tikelleri/ayrıntıları öğrenirse, yolunu şaşırma konusunda emin olmaz. O, ilkelere, genel kavramlara dayanırsa, ona yeni bir nesne ya da yeni bir sorun sunulduğunda, anlamış olduğu ilkelere dayanarak çıkarımda bulunur ve onları birbiriyle karşılaştırır. Şu halde anlamak ezberlemekten daha iyidir.⁸⁵

5. Öğretmen ve Öğrencide Bulunması Gereken Nitelikler:

Fârâbî’ye göre yukarıda önerilen öğretim yöntemlerinin başarıya ulaşması için, hem öğreticinin hem de öğrenenin bir takım koşulları taşıması gerekir. Bu

⁸² Bkz. Fârâbî, *es-Siyâsetü’l-medeniyye*, Ar. s.92-93; Tr. s. 47-48.

⁸³ Bkz. Fârâbî, *Tahsilü’s-sa’âde*, Ar. s. 80; Tr. s. 47.

⁸⁴ Bkz. Ammar al-Talbî, *al-Farabi*, s. 359

⁸⁵ Bkz. al-Farabi, *Ajwibat masa’il su’ila ‘anha*, edit.: F. Dieterici, Leyden 1890, s. 86.

koşullar, her iki grubun sahip olması gereken ahlaksal değerler ve öğretim sanatına ilişkin duyarlılıklarına bağlıdır. Onca, hem eğitici hem de öğrenen iyi bir karaktere sahip olmalı, dünyevi arzularından kaçınmalı ve sadece doğruyu arzulamalıdır. İnsanların eğitimi ve öğretimini üstlenen kişi, insansal erdemleri ve mantıksal sanatları mutlaka bilmelidir. Öğretme sanatı, mutlak zorunluluk olmadığı sürece zorlamayla değil özgür seçimle üstlenilmelidir.⁸⁶ Fârâbî'ye göre, öğretmen için, diğer bilimsel ve eğitsel ön koşulları, kısaca, sanatı ve sanatının kuralları konusunda esaslı bir üstünlük, kanıtlanması mümkün olan her şeyi kanıtlama yeteneği, sorulan soruları yanıtlama, kendi bildiğini diğerlerinin anlamasını sağlama, bireylerin kapasitelerine uygun yöntemleri kullanma, sanatına giren herhangi bir bozukluğu giderme ve sanatını bozmaya dönük girişimlere karşı çıkabilme yeteneği şeklinde sıralamak olasıdır.⁸⁷

Benzer bir şekilde Fârâbî'ye göre, öğrencinin de, kavramları elde edebilme ve anlamlarını kavrayabilme, anladığı ve kavradığı şeyin varlığını kabul etme, kavradığı ve kabul ettiği şeyi betimleyebilme özelliklerine sahip olmalıdır. Yine onca öğrenciler, öğrenmeye ve çalışmaya çok istekli olmalı, su damlalarının uzun süre içinde taşı aşındırması gibi, öğrendiklerini tekrar etmede sabırlı olmalı, zihnini başka tarafa çelen hiç bir şeye izin vermemelidir. Çünkü öğrenci, dikkatini farklı şeylere yöneltirse, kavramları ve düşünceleri birbirine karıştıırır ve öğrenme gerçekleşmez.⁸⁸

6. Eğitim-Öğretim Programı: Halka Din, Seçkinlere Felsefe

Kuşkusuz eğitim ve öğretimin hedefine ulaşması için amaçların, öğrenme alanlarının, içeriklerin vb. açık bir biçimde belirlenmesi gerekmektedir. Bu ise, bir tür eğitim programı oluşturmak anlamına gelmektedir. Acaba Fârâbî, öz amaç olarak hem bu dünya da hem de öte dünyada insanı sonsuz mutluluğa hazırlama işlevini yüklediği eğitim ve öğretim için, belli bir müfredat ya da içerik sunmakta mıdır? Sunduğu müfredat ya da içerik tekil midir, çoğul mudur?

Öncelikle belirtmek gerekir ki, Fârâbî, tekil bir müfredat sunmamakta, seçkincilik ve sıradancılık öğretisi uyarınca iki ana müfredat belirlemektedir.

⁸⁶ Bkz. Ammar al-Talbî, **al-Farabi**, s.360-361; Gülnihal Küken, **Ortaçağda Eğitim Felsefesi**, s. 250-252.

⁸⁷ Bkz. Ammar al-Talbî, **al-Farabi**, s.359

⁸⁸ Bkz. Ammar al-Talbî, **al-Farabi**, s.359-370.

İlki, sıradan insanlara dönüktür ve dinsel içeriklidir.

İkincisi ise seçkinlere dönüktür ve felsefi içerikli bir programdır.

Onun din ve felsefenin aynı hakikati ifade ettikleri anlayışı dikkate alınırsa, bu programların birinin simgesel, diğerinin ise aynı hakikati yalın olarak ifade etmeleri dışında köklü bir farklılık içermeyeceğini söylemek olasıdır. Başka bir deyişle müfredattaki ikilik, öğrenenin yeteneğinden kaynaklanmaktadır; oysa müfredatı hazırlayan için o, bir ve tek müfredattır. Nitekim Fârâbî hem dinsel hem de felsefi eğitimin amacını birleştirerek şöyle demektedir:

Erdemli kent halkından her birinin, varlıkların yüksek ilkelerini, onların mertebelerini, mutluluğu, erdemli kentin birinci derecede yönetimini ve bu yönetimin mertebelerini bilmesi gerekir. Daha sonra, mutluluğun elde edilmesini sağlayan belirli eylemleri de bilmesi gerekir. Bu eylemlerin yalnız bilinmesiyle yetinilmemeli, onlar yerine getirilmeli ve kent halkı, onların yapılması konusunda yönetilmelidir.⁸⁹

Fârâbî, anılan amaçlara ulaşmak için, din ve felsefenin neleri nasıl öğrettiğini de teker teker ele alır. Onca, gerek din gerekse felsefe, aynı konuları içermekte, öz olarak varlıkların sonul ilkelerini konu edinmektedir. Zira her ikisi, ilk ilke ve varlıkların ilk nedenine dair bilgi sağlamaktadır ve her ikisi de, insanın kendisi için yaratıldığı en üstün mutluluğu ve varlıkların her birinin amacını içermektedir. Ancak felsefe bunu ussal düzeyde; din ise, hayal gücü düzeyinde ele alır. Bu yüzden Fârâbî'ye göre, felsefe tarafından kanıt getirilen her şeyde din inanmayı kullanır. Söz gelimi felsefe, gerek ilk gerekse ikincil ilkelerin neliğini, akılca kavrandıkları gibi öğretir. Aynı şey, varlıkların mertebeleri, mutluluk, yönetim vb. için de geçerlidir. Oysa din, aynı şeyleri nesneler dünyasından aldığı simgelerle ortaya koyar. Söz gelimi, ilk nedeni, ikincil nedenleri, tanrısal işleri, varlıkların mertebelerini, mutluluğu vb. sosyal ilkelere benzeterek örneksemeli anlatım yoluyla ortaya koyar. Yine o, doğal kuvvetlerin ve ilkelerin işlerini de, Platon'un Timaios'da yaptığı gibi, irade ile yapılan sanatlarla benzeterek anlatmayı dener. Kısacası din, felsefedeki ussalları, duyusallara benzeterek simgesel yolla anlatmaya çalışır. Bu yüzden dinde, söz gelimi, madde, uçurum, karanlık, su vb. ile anlatılır.⁹⁰ Şu halde Fârâbî'ye göre, aynı eğitim-öğretim programının insanların yetileriyle ilişki içerisinde iki farklı tezahürü söz konusudur. İlki, dinsel içerikli, simgesel ağırlıklı bir

⁸⁹ Fârâbî, **es-Siyâsetü'l-medeniyye**, Ar. s. 96; Tr. s. 48.

⁹⁰ Fârâbî, **Tahsîlü's-sa'âde**, Ar. s. 89-90; Tr. s. 54-55.

program; ikincisi ise, seçkinlere özgü, yalın anlatımlı felsefî bir programdır. Buradan hareketle, Fârâbî'ye göre, dinin aslında halk düzeyine indirgenmiş bir felsefe olduğu sonucuna varmak olasıdır.

Fârâbî, insanın mutluluğunu amaç edinen eğitim programında hangi disiplinlerin yer alması gerektiğini de belirlemeye çalışmaktadır. Çünkü o, çeşitli yapıtlarında bilimleri sınıflamakta ve bilim sınıflamasına eğitimsel bir işlev yüklemektedir; zira orada öğrenilmesi istenen bilimleri teker teker sıralamaktadır.⁹¹ O, öncelikle, *Risâle fîmâ yenbağî en yukaddem kable te'allumi'l-felsefe (Felsefe Öğreniminden Önce Bilinmesi Gerekenler)* adlı yapıtında, felsefe öğrenimine başlamadan önce öğrenilmesi gerekenleri, bir başka deyişle felsefe öğreniminin ön koşullarını belirlemektedir. Fârâbî'ye bakılırsa bunlar dokuz tanedir ve felsefe okullarının adları, Aristoteles'in kitaplarının her birinde neyi amaçladığı, felsefe öğrenmeden önce hangi disiplinden başlanması gerektiği, felsefe öğrenmenin amacının ne olduğu, felsefe yapmak için gereken yöntem, Aristoteles'in her bir kitabında kullandığı üslup, Aristoteles'i zor bir üslup kullanmaya iten nedenler, felsefe ile uğraşan kimsenin tutum ve davranışlarının nasıl olacağı ve Aristoteles'in kitaplarını okumaya yönelenlerin neler bilmesi gerektiği⁹² gibi konuları içermektedir. Fârâbî, yine *Tahsîlü's-sa'âde* adlı yapıtında, mutluluğa ulaştıran eğitimin hangi bilgileri ve disiplinleri içerdiğini ayrı ayrı ele alır ve bunların insanı nasıl sonsuz mutluluğa hazırladıklarını ortaya koymaya çalışır. Bu yapıtında o, önce bilimleri, kuramsal bilimler ve eylemsel-siyasal bilimler şeklinde ikiye ayırır. Onca, ilk önce aritmetik, geometri, optik, astronomi, musiki, ağırlıklar ve mekanik gibi disiplinleri içeren ta'lîmî/ matematiksel bilimler öğrenilmelidir. Ta'lîmî/ matematiksel bilimleri öğrenmeye ise, aritmetikle başlanmalı sonra adım adım diğer bilimler öğrenilmelidir. Onun ta'lîmî/ matematiksel bilimleri başa almasının nedeni, kendi deyişiyle, '*insan için en kolay bilim olması ve zihinsel karışıklık ve şaşkınlık yaratma ihtimalinin hemen hiç olmamasıdır.*'⁹³ Ardından, tabîî gök, gök ve alem, oluş ve bozuluş, yüksek eserler, madenler, bitkiler ve hayvanlar gibi alt dalları

⁹¹ Bkz. Fârâbî, *İhsâ'ül-ulûm*, s. 54 vd..

⁹² Bkz. Fârâbî, *Risâle fîmâ yenbağî en yukaddem kable te'allumi'l-felsefe*, Ar. s. 59; Tr. s. 109.

⁹³ Bkz. Fârâbî, *Tahsîlü's-sa'âde*, Ar. s. 35; Tr. s. 11.

içeren tabii/doğa bilimlerine geçilmelidir.⁹⁴ Bunun ardından ise metafiziğe/ilahiyata yönelinmelidir.⁹⁵ Fârâbî'ye göre, siyaset en son öğrenilmesi gereken bir bilimdir.⁹⁶

Fârâbî doğrudan bilimleri sınıflamak için ele aldığı, *İhsâü'l-ulûm* (Bilimlerin Sayımı) adlı yapıtında, bilimleri sıralarken *Tahsilü's-sa'âde*'de takındığı tutumdan bir ölçüde vazgeçerek, dil ile başlar, mantık bilimine geçer, ardından ta'limî/matematiksel bilimleri, doğa bilimlerini, metafiziği ve son olarak da, medeni/siyasi bilimleri ele alır. Bu açıdan bakıldığında, iki yapıtta ortaya konan sınıflama ve takip edilmesi gereken sıralama az da olsa farklılaşmaktadır. Daha açık bir deyişle, *İhsâü'l-ulûm*'da, sıralamanın başına, dil ve mantık bilimleri eklenmektedir.⁹⁷

Şu halde, eğitime hangi bilimle başlanacaktır? Bu soruya yanıt bulmak için, Fârâbî'nin *Risâle fîmâ yenbağî en yukaddem kable Te'allumi'l-felsefe* adlı yapıtına kulak vermek gerekmektedir. Zira Fârâbî, orada, felsefe eğitimine hangi bilimle başlanması gerektiği konusunda tarihsel görüşleri sıralamakta ve sonunda kendi görüşünü dile getirmektedir. Onca Platoncular, felsefe eğitimine, Platon'un '*geometri bilmeyen yanımıza uğramasın*' deyişine dayanarak, en doğru kanıtları içerdiğini düşündükleri için geometri ile; Theophrastos'un takipçileri, '*ahlakını düzeltmeyen bilgiyi doğruyu öğrenemez*' anlayışına dayanarak ahlak bilimiyle; Sayda'lı Boethus, insanın en içli dışlı olduğu konuyu ele alması nedeniyle tabiat/doğa bilimiyle; onun öğrencisi Andronikos ise, doğruyu yanlıştan ayıran bir alet olması açısından mantık bilimi ile başlamayı önermiştir.⁹⁸ Fârâbî bu görüşlere değindikten sonra kendi görüşü konusunda şöyle demektedir:

Bu görüşlerden hiçbirisini yabana atmamak gerekir. Çünkü felsefe bilimine başlamadan önce, arzu ve isteklerin sadece erdeme yönelmesi için, nefsin şehvi arzularını yenerek ahlakı iyileştirmek gerekmektedir. (...) Felsefeye başlayan ahlakını düzelttikten sonra, zihin gücünü geliştirmelidir. Çünkü zihni, hata yapmaktan ve yanlış yola sapmaktan koruyan doğru yöntem bu sayede öğrenilir. Bu da, burhan biliminde eğitim görmekle elde edilir. Burhan, geometri ve mantık olmak üzere ikiye ayrılır. Şu halde, felsefeye başlamak isteyen kişi, önce yeteri kadar

⁹⁴ Bkz. Fârâbî, *Tahsilü's-sa'âde*, Ar. s. 39; Tr. s. 15.

⁹⁵ Bkz. Fârâbî, *Tahsilü's-sa'âde*, Ar. s. 44; Tr. s. 17 vd..

⁹⁶ Bkz. Fârâbî, *Tahsilü's-sa'âde*, Ar. s. 46; Tr. s. 21vd..

⁹⁷ Bkz. Fârâbî, *İhsâü'l-ulûm*, s. 46 vd..

⁹⁸ Bkz. Fârâbî, *Risâle fîmâ yenbağî en yukaddem kable te'allumi'l-felsefe*, Ar.s. 63; Tr. s. 113.

geometrik kanıt biçimleri üzerinde, sonra da mantık bilimi hakkında eğitim görmelidir.⁹⁹

Fârâbî'nin bu son açıklamasına bakarak, bireyin ahlakını düzelttikten sonra, geometri ve mantık ile başlamayı önerdiği şeklinde bir sonuca varmak olasıdır. Kuşkusuz bu görüşü, diğer yapıtlarında yer alan görüşüyle uzlaştırmak hiç de zor değildir. Çünkü geometri, ta'limî/matematiksel bilimler içindedir. Öte yandan dil bilimini de, düşünmenin bir araç olması açısından mantıkla bütünleştirmek hiç de zor değildir. Öyle anlaşıyor ki, Fârâbî, ahlakı düzgün olan öğrencinin, önce kesin kanıta dayalı bilimleri öğrenmesini, ardından tabiat/doğa bilimlerine ulaşmasını, oradan da, Tanrı'ya yönelik metafiziğe/ilahiyata yönelmesini istemektedir. Fârâbî'nin bu anlayışı, bilimlere önce ilahiyatla başlamayı öneren Gazzâlî ve İbn Haldûn gibi düşünürlerden köklü bir ayrışma içermektedir. Metafizikten/ilahiyattan sonra siyasi/medeni bilimlerle uğraşmayı öneren Fârâbî'nin, bireyin edindiği bilgiler ışığında, toplumu düzenlemeye yönelmesi gerektiği inancında olduğunu söylemek olasıdır.

Sonuç ve Değerlendirme:

Siyaset felsefecisi olarak ünlenmiş olan Fârâbî, erdemli kent diye nitelendirdiği ideal devletin/toplumun varlığı ve sürekliliğini sağlamak için, genel felsefesine uygun bir biçimde bir eğitim anlayışı geliştirmiştir. Bu yüzden onu aynı zamanda bir eğitim felsefecisi olarak da anmak gerekmektedir. O geliştirdiği eğitim-öğretim anlayışının hedefine, hala güncelliğini koruyan, bireysel yetileri geliştirme, bireyin ve toplumun gereksinimlerini karşılama, kuram ve eylemi bütünleştirme, mutluluğu sağlama, erdemliliği gerçekleştirme gibi ilkeler yerleştirmiştir. Kişinin sonsuz mutluluğu elde etmesini, kuramsal ve eylemsel erdemleri kazanmasına bağlayan ve bunu da insanların yetileriyle ilişkilendiren Fârâbî, seçkincilik ve sıradancılık öğretisi uyarınca, seçkinleri öğretici, sıradan halkı ise öğrenenler; bir diğer deyişle, mürşide gereksinimi olanlar olarak nitelendirmiştir. Onca, doğuştan yetenekli olan seçkinler, mutluluğa ileten bilgiye tanrısal aydınlanmayla ulaşmakta, ulaştıkları bilgileri, halkın anlayış kapasitesine uygun yöntemlerle, onlara kazandırmaya çalışmaktadırlar. Fârâbî'ye göre, bu bir zorunluluktur; çünkü ideal devletin/toplumun varlığı ve sürekliliği, işbirliğine, iş bölümüne, kuramsal ve eylemsel erdemlere duyarlı insanlara bağlıdır.

⁹⁹ Fârâbî, *Risâle fîmâ yenbağî en yukaddem kable te'allumi'l-felsefe*, Ar.s. 63; Tr. s. 113.

Fârâbî, mutluluğu elde etmeye dönük kuramsal ve eylemsel erdemlerin, seçkinler için felsefe, sıradan insanlar için din adını aldığını söylemekte ve din ile felsefeyi aynı hakikati dile getirdiği, aynı amacı paylaştığı gerekçesiyle birleştirmektedir. Onca, din aynı hakikati hayal gücü düzeyinde simgesel bir dille ortaya koyarken, felsefe ussal düzeyde yalın bir dille ortaya koymaktadır. Bu yüzden erdemli kentin eğitiminde esas alınan eğitim programı, ikili bir görünümde ortaya çıkmaktadır. Bu tutumuyla o, pedagojik gerekçelerden yola çıkarak, eğitimin içeriğini halk düzeyinde din, seçkinler düzeyinde ise felsefe ile özdeşleştirmektedir. Bir diğer deyişle, din simgesel anlatımı yeğlediği için, onu, halk düzeyine indirgenmiş felsefe olarak nitelendirmekte, buna bağlı olarak ikisinin öğretim yöntemlerini birbirinden ayırmaktadır. Çünkü onca, dinsel öğretim, simgesel anlatıma ve ikna yöntemine; felsefe ise, doğrudan, yalın altıma ve kesin kanıt yöntemine dayanmaktadır. Fârâbî'nin bunların dışında, öykünmeye, simgesel-öyküsel anlatıma, eğitimde tekrara, alışkanlık kazandırmaya, anlayarak öğrenmeye ve hatta yaşam boyu öğrenmeye vb. özel bir önem atfettiğini ve bu türden yaklaşımlarının modern eğitim yazınında da sık sık dillendirildiğini belirtmek gerekir. Bu yüzden, onun ortaya koyduğu eğitim anlayışının, kimi unsurlarıyla geçmişte kaldığı söylese bile, kimi unsurlarıyla modern eğitimde de devam ettiğini anımsatmalıyız. Bu anımsatma, öyle sanıyoruz ki, ulusal ve evrensel eğitim tarihinde Fârâbî'nin yerini görmek ve göstermek açısından özel bir önem taşımaktadır. Zira Fârâbî, sadece felsefe, mantık, siyaset felsefesi alanında değil, aynı zamanda eğitim felsefesi ve eğitim tarihi alanında da önemli bir kişilik olarak karşımıza çıkmaktadır ve Türk-İslam düşüncesinin insanlığın tarihsel gelişimine ve bugününe neler kattığının anlaşılması açısından örnek bir kişilik olarak karşımızda durmaktadır. Fârâbî'nin bu çok yönlü kişiliği ve zengin düşünsel yapısı, modern dönemin uzmanlık adına parçaladığı dünyayı ve düşünsel yapıyı aşmak ve yeni-kapsayıcı-bütüncül sentezlere ulaşma çabası için yadsınamayacak cesaret ve kültürel miras sunmaktadır.